

УДК 327:321

Джерела сучасної демократії

Наталія Латигіна,
доктор політичних наук,
професор кафедри філософських
та соціальних наук
Київського національного
торговельно-економічного університету

У статті аналізуються історичні джерела сучасної демократії, зокрема, виникнення ідеї та інститутів представницького правління і принципу політичної рівності.

Ключові слова: демократія, представницьке правління, принцип політичної рівності.

This article is devoted to the analysis of the sources of the modern democracy origin such as the ideas and institutions of representative ruling and the principle of the political equality.

Keywords: democracy, representative ruling, principle of the political equality.

В сучасних українських умовах набуває неабиякого значення практичне освоєння демократичних форм суспільного і державного життя. Для успішності цього процесу політичній еліті, суспільству в цілому і політичну теорію, й історичний шлях інших країн та народів до демократичних цінностей.

На жаль, серед праць українських науковців майже не знайдемо ґрунтовних досліджень з проблеми „откуда есть пошла” демократія. Відтак базовими джерелами для нашої статті стали монографії західних вчених, зокрема Р. Даля, Д. де Трасі, Дж. Сейбіна, С. і Б. Веббів, А. Вудхауза, Ю. Габермаса. У цих працях аналізується феномен демократії, дається характеристика певним стадіям розвитку сучасної демократії, визначаються її джерела.

Наше завдання: довести, що ідеї та інститути представницького правління відіграли значну роль у становленні сучасної демократії;

охарактеризувати принцип політичної рівності як джерело сучасної демократії; обґрунтувати тезу, що демократія є феноменом не формаційного, а цивілізаційного, соціокультурного порядку.

Одним з основних джерел сучасної демократії, на нашу думку, були ідеї та інститути представницького правління.

З часів класичної Греції і аж до XVII століття можливість того, що корпус законодавців може створюватися не з усього складу громадян держави, а лише з певної кількості його представників, лишалася поза увагою теорії і практики демократичного або республіканського правління.

Важливий відхід від ортодоксальної традиції стався під час Громадянської війни в Англії, коли пуритани у пошуках республіканської альтернативи монархічному правлінню порушили багато важливих питань демократичної теорії і практики. Розширюючи свої вимоги стосовно права голосу і відповідальності уряду перед численним електоратом, левеллери практично висунули на порядок денний, наприклад, повноважність, а фактично – необхідність представництва. Проте повне включення представництва в демократичну теорію і практику сталося на століття пізніше. Навіть Дж. Локк, який стверджував у „Другому трактаті”, що згода більшості (особливо стосовно податків) повинна досягатися „або між усіма, або між представниками, яких вони обрали”, вельми скупо писав про представництво та його місце в демократичній теорії [2, с. 45].

Тим часом, заради об'єктивності, маємо зауважити, що ідея представництва не була „винайдена” демократами, вона розвинулося як середньовічний інститут монархічного та аристократичного правління. Його джерела можна простежити як в Англії, так і у Швеції у вигляді зібрань, які скликалися монархами, а іноді й самою знаттю для вирішення важливих державних проблем – збирання податків, оголошення чи припинення війни, успадкування корони. Зазвичай на такі зібрання скликалися особи від певних станів для їх представництва. Представники кожного стану збиралися окремо. Згодом кількість станів скоротилася до двох – лордів і громад. Вони, зрозуміло, утворювали різні палати.

У XVIII столітті деякі мислителі стали помічати те, на що левеллери звернули увагу значно раніше: поєднання демократичних принципів народного правління і недемократичної практики представництва дозволяє демократії набути нової форми і нових вимірів. Через кілька поколінь після Ш.-Л. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо демократи і республіканці визнали представництво рішенням, яке зняло старі обмеження демократичної держави і перетворило демократію з вчення, прийнятого лише для невеликих і нестабільних міст-держав, на концепцію, яку можна широко застосувати в сучасних великих націях-державах. Так, на початку XIX століття французький теоретик Д. де Трасі стверджував, що „представництво, або представницьке правління, можна оцінити як новий винахід, який був невідомим за часів Монтеск'є... Представницька

демократія... це демократія, придатна для тривалих часів і для великих територій” [7, р. 19]. 1820 року Дж. Мілль проголосив „систему представництва... головним відкриттям сучасної епохи”, в результаті якого „вирішення всіх проблем, і теоретичних, і практичних, буде знайдене” [6, р. 695].

Такі висновки мали серйозні наслідки. Найважливішим з них було те, що народне правління більше не лімітувалося малими державами, а було в змозі охопити необмежену кількість громадян. Таким чином, ідея демократії, яка, здавалося б, могла зникнути із занепадом міст-держав, стала ефективно застосовуватися в сучасній системі націй-держав. Відтак нова концепція демократії, зокрема приватного права, індивідуальної свободи і автономії особистості, отримала можливість розвиватися. Більше того, важливі проблеми, які не вирішувалися у межах міста-держави, тепер можна було розв’язати за допомогою уряду, спроможного приймати закони та інші нормативні акти для великої території. Зрослий й можливості громадян користуватися перевагами самоврядування.

Втім, зміни у демократичній теорії, викликані об’єднанням попередніх ідей з представництвом, призвели до виникнення низки внутрішніх труднощів. Зовсім нове і надзвичайно складне сузір’я політичних інститутів було незвичним для суверенного зібрання – центрального елемента старої демократичної концепції. Інститути представницької демократії так далеко відсунули уряд від демосу, що цілком справедливим видаються зауваги деяких критиків щодо того, чи є підстави таку нову систему називати демократією? У подальшому стара ідея моністичної демократії, де автономні політичні утворення розглядалися як непотрібні і неправомірні, була на практиці перетворена на плюралістичну політичну систему, де відносно незалежні політичні організації були не лише законними, але й справді необхідними для демократії великих вимірів.

У великомасштабній політичній системі, або в нації-державі, існує безліч інтересів і груп інтересів. І ця розмаїтість є безперечним благом для політичного розвитку нації-держави. Там, де раніше фракціоналізм (прагнення досягати мети шляхом боротьби факцій, угруповань, які діють винятково в егоїстичних інтересах, і, як правило, за рахунок інших) та політичні конфлікти вважались деструктивними, тепер вони визнаються нормальною, неодмінною і навіть необхідною частиною демократичного порядку. Відповідно, пояснити колишні уявлення про те, що громадяни можуть і повинні переслідувати суспільні блага (тобто інтереси) більше, ніж власні, стає все важче, а часом неможливо, оскільки „суспільне благо” розпадається на індивідуальні та групові інтереси.

Таким чином, можна бачити наявність конфлікту між теорією і практикою представницької демократії та республіканського правління. Але це водночас є і свідченням розвитку демократичної думки, а також говорить про важливу роль ідей та інститутів представницького правління у становленні сучасної демократії.

Ще одним джерелом демократії можна вважати принцип політичної рівності.

Сучасні демократичні уряди не створювалися філософами чи істориками, які достеменно щось знали про грецьку демократію, республіканські традиції, концепцію представництва. Яким можливостями не володіли ці ідеї, загальновідомо, що будь-яка політична теорія не спроможна самореалізуватися.

Очевидно, що виникнення і сталий розвиток демократичного правління в будь-якій спільноті залежить від переконань її членів. Наприклад, якщо більшість чи навіть політична меншість якоїсь спільноти заперечує демократичну ідею і віддає перевагу її альтернативі – правлінню монарха чи аристократії, то мало ймовірно, що вона, ця спільнота, буде управлятися демократичним чином. Навпаки, в суспільстві, члени якого вірять, що усі вони практично в однаковій мірі здатні (qualified) брати участь у прийнятті рішень, то ймовірність використання для управління демократичних процедур буде значно вищою. В певний час і в певному місці складаються три обставини, які діють на користь демократичних переконань. Деякі громадяни утворюють чітко окреслені групи чи асоціації. Група, як упевнені її члени, є відносно незалежною від зовнішнього контролю. Нарешті, члени групи сприймають себе як однаково здатних брати участь в управлінні, принаймні, у найбільш грубій формі і за готовими сценаріями (ready sort of fashion). Вони упевнюються, що не існує краще підготовленого громадянина чи меншості, котрі мали б більше прав управляти всією групою.

Р. Даль називає таке переконання „суворим принципом рівності” (Strong Principle of Equality) [2, с. 48]. Важливо є те, що члени групи вірять в дійовість цього принципу, і у них формуються подальші уявлення, похідні від попереднього. Ці уявлення стосуються проблеми виду правління, яке відповідало би „суворому принципу”. Демократичне правління якраз і є таким, що найбільше відповідає цьому принципу. Звичайно, більшість людей не є логічно послідовними у політичних питаннях. Але, як свідчить багатий досвід, вироблення загальних положень цього принципу не суперечить переконанням звичайних громадян. Протягом усієї історії цивілізації люди прагнули побудувати політичний порядок, котрий би більш чи менш відповідав такому принципу.

Цей історичний досвід виявив дві особливі риси „суворого принципу”. Перш за все, віра в ідеї, які нагадують такий принцип, і розвиток, принаймні, примітивних демократичних процедур властиві людям, мало або зовсім необізнаним з грецькою демократією чи республіканською традицією, або з відкриттям поняття представництва у XVIII столітті. Незчисленна кількість племінних асоціацій виробила примітивні форми демократії, навіть і гадки не маючи про ці західні ідеї. Місцеві торгівельні клуби або союзи, які виникли в Англії у XVIII столітті, сприйняли практику прямої, простої демократії, пізніше перетворену на представницьку

систему, теж без використання будь-якого теоретичного знання. С. і Б. Веббі, наприклад, описували, як „у місцевих торгівельних клубах в XVIII столітті виникає демократія у найбільш простих формах” і як „туманно і майже несвідомо після столітнього експерименту у найбільш розвинених галузях” вчені і політики доходять висновку, що „жодні виверти прямої демократії, на зразок ротації посад, не можуть замінити представницьку демократію” [8, р. 3].

500 року до н.е. у греків теж не було жодного демократичного прикладу для наслідування. Практично одночасно римляни почали перехід від царської влади до аристократичної республіки – незалежно від грецького впливу. Подальша демократизація республіки відбувалася тому, що плебс та його керманічі наполягали на тому, що вони досить підготовлені для участі в управлінні і вимагали свого включення в цей процес, оскільки „суворий принцип” стосувався плебсу так само, як і патриціїв.

1646 року левеллер Р. Овертон писав у трактаті „Стріла проти усіх тиранів”: „Усі люди народжуються рівними... і так як нас Господь рукою природи уввергнув в цей світ, кожного з усією природною свободою і порядністю... так і повинні ми жити, кожний... користуючись своїми природними правами і привілеями, так і усі, кого Бог за природою зробив вільними... Кожний за своєю природою – король, священик, пророк, відповідно до свого природного шляху і напряму, і ніхто інший не може до того прилучитися, окрім як за допомогою поручительства, довіри і вільної згоди від того, кому належить це право” [9, р. 69].

Таким чином, як тільки члени групи чи асоціації визнавали, що „суворий принцип” цілком для них підходить, логічні імперативи і практичні знання приводили їх до прийняття більш чи менш демократичного процесу в своєму середовищі. Тому демократію слід розглядати як систему, що стає демократичною відносно свого демосу, а не обов’язково є демократичною відносно усіх людей, які підлягають колективним рішенням цього демосу.

Тут ми знову ми наражаємося на проблему, яка не була вдало вирішена в жодному з суттєвих джерел демократичної теорії і практики. Навіть при визнанні того, що усі люди у необхідній мірі підготовлені до участі в процесі прийняття рішень і по праву мають бути включені в демос, а демосу належить приймати колективні рішення за допомогою демократичного процесу, залишається незрозумілим, які саме люди мають необхідну підготовку, а тому можуть увійти до складу демосу. Переконливої відповіді на це питання не дала не лише демократія, яка ледве зароджувалася, але й основні пояснення принципу включення до демосу, запропоновані сучасною демократією, також далеко не досконалі.

Отже, на початку XVIII століття в Європі виникали політичні ідеї і процедури, яким судилося стати найважливішими елементами більш пізньої демократичної думки і демократичних інститутів.

Під впливом об’єктивних та суб’єктивних умов в деяких регіонах Європи (Скандинавія, Фландрія, Нідерланди, Швейцарія, Англія) логіка

використання принципу політичної рівності сприяла створенню народних зборів, на яких вільні люди мали змогу (до певної міри) взяти участь в управлінні країною. Ідея, що уряди потребують згоди тих, ким вони керують, спочатку стосувалася винятково сфери збирання податків, але поступово вона почала поширюватися й на інші сфери. Оскільки первинні збори вільних людей не могли охопити такі великі адміністративні утворення, як велике місто, регіон чи ціла країна, то необхідність вироблення узгоджених політичних рішень зумовила створення системи представництва в органі, який відповідав за збирання податків і законотворчість. Основна відмінність від процедури, яка проводилася в Афінах, полягала в тому, що система представництва забезпечувалася не призначенням за жеребкуванням чи випадковим відбором, а виборами. І в масштабах країни, нації, національної держави виконання волі вільних громадян вимагало створення виборчих представницьких законодавчих органів, які діють на місцевому, національному, іноді на провінційному чи регіональному рівні, або й на будь-якому проміжному.

Ці ідеї і процедури, які виникли в Європі, створили базу, на якій міг розпочатися процес демократизації. Серед факторів, які позитивно вплинули на її подальший розвиток, були історичні відомості стосовно діяльності „народних урядів” в античній Греції, Давньому Римі, італійських містах. Історичний досвід доводив, що уряди, які виконували волю народу, – не лише предмет ілюзорних надій. Колись вони існували насправді, причому протягом цілих століть.

У житті Заходу з середини XVIII століття почали відбуватися кардинальні зміни. Вони були викликані, насамперед, істотними зрушеннями в економічній сфері, зокрема – переходом суспільств від сільськогосподарського (традиційного) до індустріального способу життя (своєрідним проявом якого згодом став промисловий переворот в Англії) та рішучим кроком західної цивілізації до нової політико-правової реальності, яка заявила про себе в ході Великої французької революції 1789 – 1894 років. Документи, створені на хвилі революційного піднесення (Декларація прав людини і громадянина 1789 року, конституції 1791 і 1793 років), засвідчили започаткування в політичній практиці Європи принципово нових політико-правових підходів до будівництва державної влади й управління. У Франції було ліквідовано владу монарха, становий устрій, рабство (в колоніях); проголошувалося встановлення республіканської форми правління і федеральної форми державного устрою; законодавчо закріплювався принцип розподілу влади.

Базовими категоріями політико-правового дискурсу в той час стають: національний суверенітет, верховенство народу, представницьке правління. Проголошується надання громадянам низки прав і свобод, в тому числі й виборчого права та одного з „найдорожчих прав людини (§11 Декларації прав людини і громадянина) – права на „вільне висловлювання думок і переконань”, захист якого, вже відповідно до Конституції

1793 року, однозначно співвіднесено зі свободою асоціацій: „Право висловлювати власні думки і переконання через пресу або будь-яким іншим способом, свободу мирно збиратися... не може бути поставлено під заборону” [3, с. 44]. Всі ці права, необхідність проголошення яких поставала „з деспотизму або свіжої пам’яті про нього”, сприяли формуванню на юридичному рівні своєрідного – в термінах Ю. Габермаса – „комплексу відкритості”, громадянського суспільства. Революція у Франції „протягом ночі” створила те, на що в Англії пішла сотня років стабільного розвитку – інституції, яких доти бракувало політично резонерській публіці. З’являються політичні клуби, з яких формуються парламентські фракції, створюється щоденна політична преса тощо [1, с. 115].

Приймаючи власні конституції, Франція надихала країни-сателіти на затвердження аналогічних документів, а інколи насаджувала їх силою, як, наприклад, у випадку з Іспанією, де 1812 року французи здійснили акт октроювання, надання конституції, що згодом послужило прообразом конституцій незалежних країн Латинської Америки.

Велика французька революція була також своєрідним імпульсом активізації процесу формування новітніх європейських націй, що своїми коріннями сягав XVII, а подекуди і XVI століття. Націотворення стало однією з провідних ознак демократичного поступу Заходу.

Але потрібно зауважити, що французи не були, так би мовити, відкривачами шляху демократизації політичного життя, творення інститутів того феномена, який з кінця XVIII століття почав називатися демократією. Історія демократичних політичних систем поліцентрична: більшість демократичних нововведень за два останні століття стартували в країнах, які на той час не були великими державами [5, р. 686]. Наприклад, ідея особистої незалежності ще до Великої французької революції була не лише проголошена, а й здійснена на практиці в таких невеликих західноєвропейських державах, як Баден, Данія, Савоя (остання якраз і послужила моделлю для революційної Франції 1789 року).

Дух демократії проникав до Європи і з американського континенту.

Свій внесок у політично-модернізаційні процеси Заходу, становлення демократичних режимів і демократичних систем зробили й такі країни, як Англія, Швейцарія, Голландія та інші, тобто цивілізаційний авангард, де, з одного боку, зберігалася прихильність до традиційних політичних інститутів, а з іншого – зароджувалися і розвивалися нові демократичні структури. Так, в Англії поряд з інститутом монарха успішно розвивався парламент як представницький орган влади. Його діяльність, розпочата ще наприкінці XIII століття, набула чітких демократичних форм і стала взірцем парламентської демократії в ході розбудови парламентів світу (найперше – у XIX столітті – норвезького сортингу, шведського риксдагу, датського фолькетингу).

Демократизація життя на Заході розвивалася на ґрунті культурного досвіду, набутого в попередні епохи. Перш за все – в епоху Реформації,

коли, за визначенням Дж. Ролза, у центрі було розбито релігійну єдність середньовіччя, коли розкололася така авторитарна, експансіоністська релігія, як середньовічне християнство, і постав релігійний плюралізм, який, у свою чергу, посприяв розвитку інших типів плюралізму, котрі з кінця XVIII століття стають постійною рисою західної культури [4, с. 17]. Реформація породила політичний лібералізм.

Зробила свій вклад у грядуще демократичне оновлення і, зрештою, в появу *homo democraticus* й епоха Просвітництва, яка була часом народження теорій народного суверенітету, розподілу влади, правової держави. Ці теорії стали домінуючими при творенні модерних політичних систем. Ідея особистої незалежності, примату індивідуального над державним, володіння над управлінням запанувала не лише в теорії, а й у політичній практиці Заходу. Обстоювалася й ідея суб'єктності громадян у політичному, соціальному, економічному та інших вимірах. Захищалися права індивіда, дії і вчинки якого зумовлювалися незалежною від держави матеріальною основою. Держава ж розглядалася як один із звичайних політичних інститутів (а не як стрижень чи осереддя політичної системи). На державу все частіше почали дивитися лише як на утворення, що постало в результаті суспільного договору. Межі її діяльності мали бути суворо регламентовані спільнотою. Держава розглядалася як інструмент для узагальнення інтересів громадян, а державна влада – лише як засіб самоорганізації суспільства. Завдяки громадянській відкритості, як влучно висловився Ю. Габермас, вироблялася політична свідомість, яка, на противагу абсолютній владі, чітко і зрозуміло викладала суть та вимоги до загальних та абстрактних законів, і, насамкінець, саму себе, тобто відкриту (громадську) думку, навчалася відстоювати себе як „єдине легітимне джерело цих законів” [1, с. 116].

Таким чином, пошук обґрунтувань і умов виникнення демократії, безперечно, може надати нам додаткові знання. Але ми твердо переконані, що демократія – це набір інститутів, які потрібно створювати постійно. Отже, демократія в суспільстві й державі з'являється лише тоді, коли є певні джерела, а також існують необхідні економічні, політичні, ідеологічні та державно-правові передумови її виникнення.

До економічних передумов демократії належать економічна свобода особи та рівність усіх форм власності, однакова їх охорона і захист з боку держави. Економічна свобода особи означає, що демократія встановлюється, коли особа стає економічно незалежною від держави. Це можна пояснити на такому прикладі. Відразу після буржуазних революцій, коли встановлювався буржуазний тип держави, у більшості країн запроваджувалося цензове виборче право, яке здійснювалося на основі майнового цензу. Це пов'язувалося не стільки з гнобленням трудящих, скільки з тим, що лише економічно незалежна людина, яка мала певне майно у приватній власності, була спроможна висловлювати свою точку зору при голосуванні, адже її не так легко було підкупити. Рівність усіх

форм власності, їхня однакова охорона і захист з боку держави означає, що демократія настає, коли держава реально (а не на папері) охороняє і захищає усі форми власності.

Політичні передумови демократії передбачають реальне визнання народу суб'єктом державної влади. Це означає, що народ не формально, а фактично починає впливати на діяльність її органів. Крім того, демократія настає тоді, коли виникає реальна можливість громадян брати участь у формуванні органів державної влади і контролювати їх діяльність.

Ідеологічні передумови демократії – це плюралізм думок та свобода для засобів масової інформації.

Державно-правові передумови демократії передбачають конституційне закріплення прав і свобод людини і громадянина, принципу поділу влади, рівності усіх перед законом і судом та інших положень.

Потрібно також зазначити, що демократію неможливо пов'язувати лише з якоюсь однією суспільно-економічною формацією. Демократичних порядків дотримувалися за рабовласницького устрою в містах-державах, у низці міст середньовіччя, вони існують і в багатьох сучасних державах. Демократія – це феномен не формаційного, а цивілізаційного, соціокультурного порядку. В межах одної і тієї ж формації можуть бути країни з більш чи менш зрілою демократією, а можуть існувати й такі, де абсолютно немає справжніх демократичних засад.

Література:

1. **Габермас Ю.** Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Пер. з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2000. – С. 115 – 116.
2. **Даль Р.** Демократия и её критики / Р. Даль. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 45.
3. **Кармазіна М.** Невідворотність демократії. Кращі місця вже заброньовані? / М. Кармазіна // Віче. – 2003. – №7. – С. 44.
4. **Ролз Дж.** Політичний лібералізм / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Основи, 2000. – С. 17.
5. **Markoff J.** Where and when was democracy invented? / J. Markoff // Journal of comparative studies of society and history. – Cambridge, 1999. – Vol. 41. – №4. – P. 686.
6. **Sabine George.** A History of Political Theory / George Sabine – New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1964. – P. 695.
7. **Tracy Destutt de.** A Commentary and Review of Montesquieu's Spirit of Laws / Destutt de Tracy. – Philadelphia, 1811. – P. 19.
8. **Webb Sidney.** Industrial Democracy / Sidney Webb and Beatrice Webb – London: Longman, Green, 1920. – Pp. 3, 36.
9. **Woodhouse A. S. P.** Puritanism and Liberty / A. S. P. Woodhouse – Chicago: University of Chicago Press, 1938. – P. 69.